

ДВІ МОВОЗНАВЧІ СТАТТІ КИРИЛА ГАЛАСА

В архіві батька, К. Й. Галаса, виявлено дві підготовлені до друку мовознавчі статті.

Рукопис першої з них складають 14 жовтуватих аркушів А4. Документ засвідчує, що первісний варіант статті, написаний фіолетовою пастою розбірливо, акуратно, пройшов апробацію, обговорення (за свідченням Т. М. Розумик, на засіданні кафедрального наукового семінару на початку 70-х років). Це видно з того, що на вільній площі арк. 6 зв., 9 зв., 11 зв., 12 зв., 13 зв., 14 зв. і подекуди безпосередньо в тексті на інших аркушах є помітки, зауваження й підкреслення [П. П. Чучки], на арк. 10 зв. — запис [Й. О. Дзєндзелівського]: **tʲst-jʲs* у зв'язку з викладом на арк. 11, де подавалася К. Й. Галасом реконструйована форма **tʲst-jʲs*; а на

останній сторінці (арк. 14 зв.) К. Й. Галас залишив стислий конспект почутого з приводу змісту статті від П. П. Чучки, Т. М. Довгої (Розумик), Й. О. Дзєндзелівського. У первісний варіант статті К. Й. Галас вніс корективи, які значною мірою зумовлені висловленими зауваженнями й побажаннями. Доглядування відбувалося принаймні у два прийоми, що видно з кольору (синього і червоного) пасти, якою оформлені вставки, зокрема на арк. 11 зв. Вставки менш розбірливі, ніж первісний варіант тексту. Стаття, по суті готова до друку, чомусь так і залишилася в рукопису. Між тим, висловлені в ній думки зберігають свою актуальність і нині.

Борис Галас,

доцент кафедри української мови УжНУ

К. Й. Галас

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМИ ВИЩОГО СТУПЕНЯ ПРИКМЕТНИКІВ ТА ПРИСЛІВНИКІВ

У нашій мовознавчій літературі уже встигла усталитися певна думка про синтетичні форми вищого ступеня прикметників та прислівників. Ці всі форми, як прийнято вважати, утворилися нібито за допомогою суфіксів *-ш-* та *-ш-*, що додавались до основ відповідних прикметників та прислівників. При цьому цілком слушно підкреслюється елімінація в цих основах суфіксів *-ек-*, *-ок-*, *-к-*, *-н-*¹, що відома здавна в слов'янських мовах <...>², а суфікси *-ш-* та *-ш-* цілком правильно виводяться з давньоруських *-ьш-* та *-ьш-*, що сягають колишніх **-jʲs-*, **-jʲs-* (<**-jʲs-*>) у сполученні з **-j-* наступного колишнього форманта.

На перший погляд усе виглядає неначе добре, правильно, обґрунтовано і ясно. Та, на превеликий жаль, це лише така видимість. Насправді ж ми уже тривалий час миримось з явним антиісторизмом у поясненні витворення ряду форм вищого ступеня прикметників та тісно пов'язаних із ними прислівників.

Ось, наприклад, усім нам добре відоме пояснення вищого ступеня прикметників *дорогий*, *високий*, *близький*, *низький*, *вузкий*, *красний*, яке зводиться до того, що до основ *дорог-*, *вис-*, *близ-*, *низ-*, *вуз-*, *крас-* додається суфікс *-ш-* та відповідні родові та числові показники, причому нібито звукосполучення *-си-*, *-зи-* та *-зи-* дають відповідно *-ши-*, *-жи-*, *-жи-* (асиміляція), а з останніх утворюється *-шч-* та *-жч-* (прогресивні дисиміляція). Д. Х. Баранник, один із авторів “Сучасної української літературної мови”, говорить про це так: “При утворенні форм 1-го ступеня за допомогою суфікса *-ш-* відбуваються певні морфологічні зміни (цих змін не буває, коли творяться відповідні ступеневі форми за допомогою суфікса *-ш-*). Кінцеві приголосні кореня або основи³ *з*, *ж*, з разом із суфіксом *-ш-* дають сполучення *жч*: *дорогий* — *дорóг-ш-ий* → *дорóж-ш-чий*⁴ → *дорóж-ч-ий* — *дорóжчий*, *дужий* — *дуже-ш-ий* → *дуже-ч-ий* — *дужчий*, *низький* — *низь(к)-ш-ий* → *ніж-ш-ий* → *ніж-ч-ий* — *ніжчий*, але *легкий* — *лєгший*⁵, кінцевий *с* разом із суфіксом *-ш-* дає *-шч-* (графічно *щ*): *висбкий* — *вис(ок)-ш-ий* → *віш-ш-ий* → *віш-ч-ий* — *віщий*,

¹ Останній, правда, спеціально не називається, але при поясненні форми *краций* (від *красний*) практично правильно випускається з основи цього слова. (Прим. автора).

² Тут закреслено текст: *та розкриваються фонетичні (асимілятивні та дисимілятивні) процеси*. (Прим. Б. Г.).

³ Приклади, наведені автором, ілюструють лише випадки з коренями, а прикладів з основами не наведено. (Прим. автора).

⁴ Тут, певно, йдеться про невиправлену друкарську помилку. (Прим. автора).

⁵ Цікаво, чому в такому разі не *лежчий*? Адже *дорожчий* виводиться з *дорожший*! (Прим. автора).

красний (у значенні “красивий”) — *крас-ш-ий* → *кращ-ш-ий* → *кращ-ч-ий* — *кращий, товстий* — *товс(т)-ш-ий* → *товш-ш-ий* → *товш-ч-ий* — *товщій*⁶.

Тут особливо незрозумілими є пояснення форм *дорожчий*, у якій нібито відбувся ніким ніде й ніколи не обгрунтований перехід звукосполучення *шш* у *жш* (> *жч*)⁷, та *товщій*, у витворенні якої нібито зіграло певну роль випадіння кореневого приголосного *т* (чого насправді не було).

Існуючому поглядів на ці речі сприяла і сприяє у значній мірі наявність таких суто орфографічних форм, як *солодший, молодший, коротший, ширший, глибший, гладший, легший*, а також новотвір *тихший* та, можливо, ще деякі інші. Наведені приклади справді створюють ілюзію, що <...>⁸ утворились безпосередньо від основ *солод-, молод-, корот-, шир-, глиб-, глад-, рід-, гір-, дал-, стар-, слаб-, лег-* безпосереднім додаванням до них суфікса *-ш-* (інша справа форма *тихший*, що виявляє безсумнівний свій секундарний характер). Ця ілюзія зникає (за винятком випадків типу діалектного *дорожший* та уже літературного *тихший*), якщо зіставити наведені форми з їх давньоруськими, російськими та українськими південно-західними діалектними відповідниками. Відомо, що від *високий, вузький, низький, дорогій* форми вищого ступеня уже в спільнослов'янській мові-основі були **vyšьь, *vyšьši, *vyše, *ožьь, *ožьši, *ože, *nižьь, *nižьši, *niže, *doržьь, *doržьši, *dorže*. Давньоруська мова мала відповідно форми *вышини, вышьши, выше, оужни, оужьши, оуже, нижни, нижьши, ниже, дорожни, дорожьши, дороже*. Пор. теж старослов'янські *кръпѣни, слаждни, краштѣни, тѣжѣни, вышини, ширѣни, глѣбѣни*⁹. Їм відповідають сучасні російські *выше, уже, ниже, дороже*, а також українські південно-західні діалектні *вышый, ўжый, нїжый, дорѣжый* (при наявності таких цікавих, як *солѣжый, молѣжый, рїжый, дѣвжый, блїжый, шїр'ый, гурый, тѣвчый, гурчый, пурчый*), які чудово перегукуються з вищенаведеними спільнослов'янськими, старослов'янськими і давньоруськими формами. Усе це вимагає, мабуть, обережного ставлення до слів С. П. Самійленка, що українська мова “втратила колишні утворення такого типу”¹⁰, зокрема, якщо під українською мовою розуміти не лише сучасну українську літературну мову (а С. П. Самійленко в своїй статті мав на увазі саме лише сучасну українську літературну мову). Відомо, що приблизно так говорив з приводу цих форм і Л. А. Булаховський, але він тут же у виносці зауважував, що у говорах “такі утворення ще живі”, і посилався на працю І. Панькевича “Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей”¹¹.

Вважаємо, що не може бути сумніву щодо зв'язку між вищенаведеними спільнослов'янськими, старослов'янськими, давньоруськими, сучасними російськими та південно-західними українськими діалектними формами. Більше того, в такому зв'язку перебувають — у більшій мірі, ніж це звикли собі уявляти — і форми сучасної української літературної мови, якщо глянути на них не спрощено, а з точки зору їх історичного виникнення, не піддаючись сугестивній силі орфографії.

Вище ми спеціально висунули на перший план форми вищого ступеня від *високий, вузький, низький, дорогій*, бо на їх прикладі якнайкраще видно, що в формах *вищий, вужчий, нижчий, дорожчий* сучасні кореневі *ш* та *ж* — це не результат асиміляції в групах *с + ш, з + ш*, а тим більше *г + ш*, як це подається <...>¹² нашою літературою¹³, а ще спільнослов'янська <...>¹⁴ спадщина, а саме: *ш* із *с + ж, ж* — із *з + ж* та *г + ж*. <...>¹⁵ Дещо неясними виглядають у цьому зв'язку російські (правописні!) форми *высший, низший*, до яких приєднуються наші (правописні ж!) форми типу *солодший, молодший, коротший, рідший, легший* тощо. Але це, мабуть, тільки <...>¹⁶ орфографічні витвори, які, очевидно, не мають історично-фонетичної довідної сили. Тим, хто хотів би довести протилежне, необхідно б показати, що в певний період була потреба і якась рація у зміні в давньоруських формах *вышини, вышьши, выше, нижни, нижьши, ниже, дорожни, дорожьши, дороже, корочни, корочьши, короче, *моложини, *моложьши, *моложе* (> *моложини, моложьши, молоде*) чи в їх давньоукраїнських відповідниках хоча б на короткий час звуків *ш, ж*, чи *щ, ч* відповідно на *с, з, д, т*. А цього, звичайно, зробити не вдасться. Пор. приклади з давньоукраїнських грамот: *отъ ближьшего реченого дуба; ближшии есть к тому; и дѣтемъ ихъ... ближшим*¹⁷. Усе це зобов'язує нас сучасні форми, репрезентовані

⁶ Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — Київ, 1969. — С. 159.

⁷ Відома на Житомирщині діалектна форма *дорѣжый* (див. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — С. 220) не підтверджує такої зміни. (Прим. автора).

⁸ Тут закреслено текст: *всі вони*. (Прим. Б. Г.)

⁹ Вайан А. Руководство по старославянскому языку. — Москва, 1952. — С. 162.

¹⁰ Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Прикметник // Українська мова в школі. — 1953. — № 3. — С. 20.

¹¹ Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови. Форми ступенів порівняння прикметників та прислівників // Мовознавство. — Т. VIII. — К., 1949. — С. 51.

¹² Закреслено: *на сьогодні*. (Прим. Б. Г.)

¹³ Див. хоча б: Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. — Т. 1. — К., 1951. — С. 378—379; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1969. — С. 158; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — Ч. 1. — К., 1973. — С. 255.

¹⁴ Закреслено: *чи рання спільнослов'янська*. (Прим. Б. Г.)

¹⁵ Закреслено: *а в деяких випадках із d + ж, як ч із t + ж, із якого могло бути й щ (як ч із t + ж)* (Прим. Б. Г.)

¹⁶ Закреслено: *штучні*. (Прим. Б. Г.)

¹⁷ Медведєв Ф. П. Нариси з української історичної граматики. — Харків, 1964. — С. 192.

орфографічними <...>¹⁸ *коротший, солодший, молодший, рідший*, розглядати не як такі, що утворилися “на наших очах” додаванням суфікса *-ш-* до основ *корот-, солод-, молод-, рід-* та без будь-яких історичних змін на межі кореня з суфіксом, як це <...>¹⁹ робиться, а як такі, що сягають солідної давнини і зберегли з цієї давнини й ряд звукових особливостей²⁰. Бо ж російські, білоруські відповідники, українські діалектні факти та й українська літературна вимова (не поплутана орфографічними образами цих форм) свідчать про те, що маємо справу з формами *коробчий > коробчий, солоджий > солоджий, молоджий > молоджий, риджий > риджий*. І саме така вимова, видно, є не лише допустимою орфоепічною рисою²¹, а, мабуть²², єдино правильною й історично вмотивованою закономірністю. А звідси висновок, що форми *коротший, молодший, рідший* — це такі ж орфографічні штучності, як і російські написання *высший, низший*. Тут варто згадати слова Л. А. Булаховського, який писав: “Основи з закінченнями на зубні *т* і *д*, які перед колишнім *-ε-* мали б перетворитись відповідно на *ч* і *ж* (*дж*) ... в утвореннях другого ступеня виступають в українській мові в правописній передачі без цієї зміни: *коротший, коротше, багатший, багатше, швидкий, швидше, солодший, солодше* і т. ін. і відповідно із суфіксом *-ш-* (не *-ч-*), але в вимові і в написанні²³ (поряд форм із *-ший*) звичайні: *короччий, корочче, багаччий, швидчий (швиджчий), солодчий (солоджчий)* тощо²⁴. Не оминув цього моменту й С. П. Бевзенко, який пише: “Окремої уваги потребують українські форми вищого ступеня від прикметників з кінцевим коренем *т*, *д*, в яких повинні були б ці *т*, *д* перед *ш* суфікса замінитися на *ч*, *ж*, але зберігаються як у літературній мові (бодай, в писемній передачі), так і в говорах: *багатший, коротший, молодший, солодший* тощо; правда, в усній вимові, зокрема в різноманітних говорах²⁵, від подібних прикметників маємо форми: *багаччий, короччий, молодчий, солодчий, швидчий* тощо”²⁶. Слід додати, що оголошувані тут за діалектні форми *багатший, коротший, молодший* і *молодчий* та *швидчий* — це не зовсім точні, очевидно, записи діалектних явищ (під впливом літературної орфографічної норми); точніше вони передані вище у Булаховського.

У наведених висловлюваннях привертають увагу місця, де підкреслюється різниця між живою вимовою і орфографією; це дуже показово і важливо. Ігнорування (свідоме чи несвідоме — це не має значення) цієї різниці й спричинило, мабуть, ту спрощеність, з якою маємо справу²⁷ в поясненнях форм вищого ступеня на сьогодні.

Виходячи з вищевикладеного, при аналізі форм типу *коробчий > коробчий, молоджий > молоджий*, у зіставленні з формами *короткий, молодий* потрібно, мабуть, виділяти історичні чергування *т // ч, д // ж*, які, очевидно, сягають глибокої давнини, що, в свою чергу, доповнює, між іншим, наші відомості²⁸ про поширеність давньої африкати *ж* в давньоруській мові, зокрема в тій частині її говорів, із якої згодом витворилася й мова української народності.

Що стосується форм *грубший, глибокий, слабший, здоровший, гірший* та *старший*, у яких, як могло б здатися під тиском сучасної орфографічної норми, не було звукових змін на межі кореневої та суфіксальної морфем, слід підкреслити, що в давньоруській мові їм відповідали *гробьлини, гробьльши, гробьле* (чи *гробьѣни, гробьѣниши, гробьѣе*), *глобьлини, глобьльши, глобьле* (чи *гльбьлини, гльбьльши, гльбьле*), *слабьлини, слабьльши, слабьле* (чи *слабьѣни, слабьѣниши, слабьѣе*), *сѣдорьлини, сѣдорьльши, сѣдорьле* (чи *сѣдорьѣни, сѣдорьѣниши, сѣдорьѣе*), *горьни, горьши, горѣ*, *старьни, старьши, старѣ* (чи *старьѣни, старьѣниши, старьѣе*). А тому, очевидно, форми *грубший, глибокий, слабший* слід розглядати як такі, що витворилися в групі приголосних *-влш-* (> *вш*), *здоровший* — як результат такого ж спрощення в групі *-влш-* (> *вш*), а форми *гірший, старший* як такі, в яких, крім усього іншого, відбулося ствердіння колишнього *ѣ*, так що в усіх трьох випадках необхідно рахуватися з відповідними історичними звуковими змінами в основі слів.

У формі *товщиный*, мабуть, взагалі не було суфікса *-ш-*; ця форма цілком можлива з давньоруського *тъльшчѣни* (< *тъльшчѣни)²⁹, причому слід наголосити, що приголосний *т* тут не випадав, як дехто вважає, а в результаті взаємодії з наступним *ѣ* дав східнослов'янську африкату *ч*, яка асимілювала попередній приголосний *с*, змінивши його на *ш*). Основа *тъльшч-*, що, очевидно, живе в сучасній основі *товщи-*.

¹⁸ Закреслено: *одиницями типу*. Автор вирішив обійтися без цих слів, оскільки на арк. 6 [П. П. Чучка] вказав на те, що краще б висловитися по-іншому, підказуючи можливі варіанти: *зразками, моделями*. (Прим. Б. Г.).

¹⁹ Закреслено: *на сьогодні*. Так зреагував автор на підкреслення [П. П. Чучки] олівцем. (Прим. Б. Г.).

²⁰ До цього викладу на арк. 6 зв. олівцем [П. П. Чучка] зауважив: *наверяд, вони ж штучні*. (Прим. Б. Г.).

²¹ Пор.: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. — К., 1970. — С. 247—248; Українська літературна вимова і наголос. — К., 1973. — С. 292, 336, 556, 614.

²² Словом *мабуть* замінено первісне *як впливає з усього*. (Прим. Б. Г.).

²³ Розрядка Булаховського. К. Г. (Прим. автора).

²⁴ Булаховський Л. А. Цит. праця. — С. 52—53.

²⁵ У цьому місці первісно була виноска, яку автор закреслив: *А цікаво, чи в говорах є не усна вимова* (Прим. Б. Г.).

²⁶ Бевзенко С. П. Цит. праця. — С. 330.

²⁷ виправлено із такого: ... *мабуть, той механізм, який маємо* ... (Прим. Б. Г.).

²⁸ Первісно було *нашу уяву*. Із приводу цього виразу [П. П. Чучка] на с. 9 зв. олівцем зауважив: *уявлення!* Автор відреагував заміною виразу *нашу уяву* на *наші відомості*. (Прим. Б. Г.).

²⁹ На берегах рукопису залишені [Й. О. Дзедзельським] сигнали про сумнівність такої реконструйованої форми. На арк. 11 відповідне місце позначене вертикальною лінією, а на арк. 10 зв. (лівий розворот) поставлено знак питання і дописано: *тъльшчѣни. (Прим. Б. Г.).

Л. А. Булаховський виходив із **тълст-ѣи*³⁰, що, по-перше, не зовсім точно (ним *тj* залишено, а *ш* уже виведено, а також випущено *ь* після *ј*) і, по-друге, менш імовірно. Сказане про форму *товщій* цілком і повністю стосується й форми *гущій* (від *густій*).

Окремого розгляду вимагає форма, репрезентована сучасним орфографічним *лѣгшиій*. Форма ця утворювалася, видно, від основи *лъгък-*, тобто без елімінації суфікса *-ък-*, причому, мабуть, вирішальний вплив на витворення основи мали й тут форми називного відмінка однини чоловічого роду *лъгъччии* та називного-знахідного відмінка однини середнього роду *лъгъчче*. Беручи до уваги, що це слово вимовляється в живому, народному вжитку як *лекшиій*³¹, припускаємо, що первісна форма *лъгъччии* змінилася після зникнення редукованого голосного на *лѣгччии*, далі на *лекччии* (асиміляція), що дало згодом унаслідок прогресивної дисиміляції *лекшии* (отже, тут сталися такі зміни: *гъч > гч > кш*). Російська мова з тієї ж первісної форми (але середнього роду) має *л'ѣхче* (тут *гъч > гч > кч > хч*). Таким чином, тут маємо до діла з основою, яка, видно, сформувалася взагалі без суфікса *-ш-*. Тому форму *лѣгшиій* слід, мабуть, вважати лише орфографічним штучним витвором; російське ж написання *лѣгче* (вимова — *л'ѣхч'е!*) відбиває, очевидно, звуковий стан, що мав місце тісно після занепаду редукованих.

Форма *м'якшиій*, мабуть, теж не просто *м'як-ш-иій*, як здавалось би на перший погляд. Вона утворилася, очевидно, від основи *мякък-* (< **тѣкък-*) без допомоги суфікса *-ш-*: це, мабуть, із *мякъччии* (< **тѣкък-ѣс*), що дало закономірно *мякччии*, а згодом *м'якшиій* — із зміною *кч > ки* (прогресивна дисиміляція), у той час як у російській мові форма *м'ахч'е* — результат протилежної зміни, а саме *кч' > хч'* (регресивна дисиміляція) при збереженні приголосного *ч'*, яке свідчить про витворення даної форми без участі суфікса *-ш-*³².

Форму *дѣвшиій* Л. А. Булаховський небезпідставно пробував вивести із *дѣвжшиій*, вважаючи, що тут випав *ж*³³. Це взагалі слушна думка, підтримана діалектною формою *дѣвжчій* (Уманщина)³⁴. Слід тільки додати, що *ж* тут, мабуть, не випадав, а, видно, асимілювався, перейшовши в *ш*, після чого відбулося стягнення (*жи > ши > ш:* > *ш*), в той час як вищенаведена діалектна форма *дѣвжчій* пройшла іншими звуковими змінами (*жи > шч*).

На закінчення вкажемо ще на одне помилкове пояснення української форми *ближчій*. З приводу неї П. С. Кузнецов, з'ясовуючи випадки випускання суфікса *-ък-* при творенні форм вищого ступеня, пише: “Но здесь возможны параллельные образования от формы с этим суффиксом, ср. *близокъ*³⁵ — *ближе*, совр. русс. *ближе*, при укр. *блище* (фонетически *blýšče < *blizъkje*)”³⁶. Це, звичайно, не відповідає дійсності. Основа *ближч-* у нашій формі є закономірним фонетичним відповідником колишньої давньоруської *ближьш-* (< **bliz + ѣс + j-*). Отже, тут *z + j > ž; s + j > š; žš > žč*, а суфікс *-к-* (< *-ък-*) в предкові нашого компаратива був відсутній так само, як і в предкові російської чи будь-якої іншої слов'янської відповідної форми.

З усього викладеного, мабуть, впливає, що необхідно уточнити ряд моментів щодо історичного розвитку цілого ряду форм вищого ступеня прикметників та пов'язаних із ними прислівників та дещо по-новому глянути на ті процеси, які зумовили витворення сучасних відповідних форм. Звичайно, не слід запліщувати³⁷ очі як на безсумнівні нові утворення, так і на те, що не можна механічно зводити все до

³⁰ Див.: Булаховський Л. А. Цит. праця. — С. 53.

³¹ “Українська літературна вимова і наголос” (К., 1973), подає, правда, вимову *лѣкиати*, *лѣкиий* тощо (с. 308), але це, видно, під впливом орфографії. Проведена нами вибіркова перевірка вимови цієї морфеми у представників різних територій УРСР показала, що українці вимовляють *лѣкиий* і т. д. Показово, що уже в рукописному словнику полтавчанина [насправді він був уродженцем Березані на Київщині — Б. Г.] П. Лукашевича (датованому 1824—1849 рр.) маємо *лекше*, *лекшиій*, *полекшиати* (арк. 53 зв., 85). Пор. теж прислів'я “*баба з вѣза, спіням лѣкше*” — така вимова засвідчена по всій українській етнічній території. Ми провели опитування серед студентів-філологів, які є уродженцями різних областей УРСР. Пор. теж *лѣкко* — *лѣкше* у верхньоборжавських говірках (Німчук В. В. Ступенювання у верхньоборжавських говірках // Питання граматики і лексикології української мови. — К., 1963. — С. 21) (Прим. автора). [Весь текст цієї примітки — це пізніша вставка, додана К. Й. Галасом у два прийоми відповідно синьою і червоною пастою як реагування на ремарку [П. П. Чучка] *де?* до первісного варіанта початку речення в тексті: *Беручи до уваги, що це слово вимовляється як лѣкиий...*] (Прим. Б. Г.).

³² До викладу про *м'якшиій* [П. П. Чучка] на арк. 12 зв. олівцем зауважив: *а що було виразником компаратива?* (Прим. Б. Г.).

³³ Булаховський Л. А. Цит. праця. — С. 53.

³⁴ Бевзенко С. П. Цит. праця. — С. 220.

³⁵ Правильно було б або *близъкъ*, або *близок*. (Прим. автора).

³⁶ Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. — Москва: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 234.

³⁷ Виправлено із *закривати*. Так було враховано ремарку щодо стилю, яку зробив олівцем на арк. 13 зв. [П. П. Чучка]. Наприкінці статті на арк. 13 зв. є ще такі слова [П. П. Чучка]: *Добре. А що з вищим ступенем прислівника?* (Прим. Б. Г.)

простого і поверхового пояснення за рахунок суфікса *-и-*, бо він, як нам здається, в деяких випадках був відсутній³⁸.

³⁸ Завершується стаття словами, якими відповідно до тогочасних партійних вимог до наукової продукції, автор міг засвідчити, з яких методологічних позицій написано статтю: “Нехай це буде ще одним моментом, який ілюструє те чудове положення марксизму-ленінізму, що явища необхідно розглядати в їх історичному розвитку” (арк. 14). Це додатково підтверджує здогад, що стаття призначалася для друку. (Прим. Б. Г.).

На арк. 14 зв. К. Й. Галас нашвидкуруч законспектував зміст обговорення статті (з одним коротким коментарем щодо побажання виокремити ступені порівняння прислівників).

П. П. Чучка: Посилити констатаційну частину. Антиісторичне = неісторичне. Зібрати всі випадки (*-ьк-, -ок-, -н-*). Винятки (!). Про прислівник (немає потреби окремо виділяти ступені пор[івняння] прислівників). Присл[івники] — утворення від комп[аративів] прикметника. Термінологія: дати оцінку реставраційним прийомам.

У нижній частині арк. 14 зв. олівцем [П. П. Чучка] написав: *Чи використано інверсійний словник на -дкий, -жкий — важкий, тяжкий. То коли і під впливом чого d, t змінилися в ж, щ у словоформах типу рідший, коротиший? Чи був період, коли компаратива не було?*

Довга [Т. М. Розумик]: Як писати сьогодні?

Дзендзелівський Й. О.: 1) Щоб посилити довідну силу, треба розширити сам матеріал (діалектний матеріал). 2) Варто використати більше історичний матеріал. 3) Аналогія на якомусь ступені діяла (*низший, высший*); *грубший < грубльше* (мож, не спрощення, а аналогія). Суфікс *-н-*. Порівняти матеріал з інших мов. Діалектні форми. Мельничук. Керницький.

К. Галас

УКРАЇНСЬКЕ ДІЄСЛОВО *яти**

Оглянувши думки багатьох славістів (А. Мейс, П. С. Кузнецов, Т. П. Ломтев, С. П. Обнорський, О. О. Шахматов, А. Ю. Кримський, С. М. Кульбакін, А. Достал, Д. Даничич, А. Беліч, В. І. Борковський, О. О. Потебня, В. І. Чернишов, С. П. Бевзенко, Т. В. Баймут, М. К. Бойчук) щодо історії форм майбутнього часу в багатьох слов'янських мовах, В. П. Гудков цілком слушно констатує: “Существует много работ по русскому языку, в которых в той или иной мере рассматривается история будущего времени, но многие вопросы все еще не получили удовлетворительного ответа”¹.

В. П. Гудков концентрує свою увагу на ролі й характері допоміжного дієслова, за допомогою якого творяться форми майбутнього часу від інших дієслів. Він, за Мейс, виділяє три дієслова з індоєвропейським коренем **-et-*: 1) **jьto* (ст.-сл. *имж*) з інфінітивом *ѣти* ‘брати’; 2) *кмл'ѣж* (3 ос. одн. *кмлеть*) з інфінітивом *имати* ‘брати’; 3) **jьtать* (ст.-сл. *имамь*, польськ. *tat*) з інфінітивом на *-ѣ-*, що має значення стану **jьтѣти* (ст.-сл. *имѣти*)².

Простежуючи функціонування форм допоміжного дієслова при творенні форм майбутнього часу в пам'ятках сербохорватської та східнослов'янських мов та зіставляючи це з даними старослов'янських пам'яток, В. П. Гудков заперечує, напр., думку П. С. Кузнецова, що нібито форма *имѣ* в давньор. пам'ятках є лише “преобразованием глагола *имать* на русской почве”³. А така думка прийнята, між іншим, і А. Ю. Кримським та повторена С. П. Бевзенком⁴, хоча в останнього є приклади з *имѣ*.

Правильно уявляв цю проблему щодо українських форм С. М. Кульбакін. Він писав: “Форма *мѣ* получилась из *имѣ* ... т. е. из формы наст. вр. к инфинитиву *яти*...”⁵ Те саме проведено і в “Порівняльній граматиці української і російської мов”⁶.

Проаналізувавши приклади з “Материалов для словаря древнерусского языка” І. І. Срезневського, де чітко розрізняються дієслова *имѣти*, *имамь*, *имѣю* ‘habere’ та *ѣти*, *имѣ* ‘взяти’, автор твердить, що “древнерусской народной речи был свойствен именно глагол *ѣти*, *имѣ*, имевший значение совершенного вида, а отнюдь не *имамь*”⁷. Тут же він нагадує слова О. О. Потебні: “От *имаамь* — *имжть* следует отличать в ст.-русском *имѣ*, *имеши*, *имѣтъ* с неопр., которое предполагает вещественное значение не ‘иметь’, а ‘брать’, а в грамматическом отношении уже в древн.-русском может быть совершенно. В отличие от *имаамь*, оно сочетается с неопр. накл. только глаголов несовершенных и образует с ними будущее начинательное...”⁸

* Це відносно завершений начерк статті — три аркуші (А4) рукописної чернетки. Викладені тут положення важливі для розуміння природи збережених в українській літературній мові та в діалектах континуантів давніх явищ, коріння яких — у праслов'янській мові (Прим. Б. Г.).

¹ Гудков В. П. Параллель из истории форм будущего времени в сербохорватском и русском языках // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. — Вып. 38. — Москва: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 38.

² Там же.

³ Там же. — С. 44.

⁴ Там же. — С. 39.

⁵ Кульбакін С. М. Украинский язык. — Харьков, 1919. — С. 80.

⁶ Баймут Т. В., Бойчук М. К. та ін. Порівняльна граматики української і російської мов. — К., 1957. — С. 156.

⁷ Гудков В. П. Цит. праця. — С. 44.

⁸ Там же.

В. П. Гудков наголошує, що вивчення форми майбутнього часу з дієсловом *имѣ* “в історії слов’янських мов повинно бути продовжене”. Причому, на його думку, подальші дослідження можливі в двох напрямках. По-перше, потрібно “з’ясувати історію самого дієслова *ѣти* в усіх слов’янських мовах та, по-друге, відношення форм *имѣ* до інших форм майбутнього часу”⁹.

Нагадуючи, що свого часу В. І. Чернишов із жалем відмічав, що “майбутній час з *имѣ*, властивий російським говорам, не вивчається в порівнянні із звичними формами з *вѣдѣ*”, В. П. Гудков додає, що “ще більш актуальним і важливим є це завдання для української мови, у якій форми на *-му* відіграють більшу роль”¹⁰.

В “Этимологическом словаре славянских языков” у статті **eti, *jьmъ* зібрано значний фактаж із усіх слов’янських мов. Привертає увагу тут багатство семантики цього слова, яке може виступати і як самостійне, і як допоміжне дієслово. Ось які тут значення зафіксовано: ст.-сл. *ѣти, имѣ* ‘брати’, сербохорв. *jéti, imém (jätém)* ‘брати’, словен. *jéti, jätém* ‘почати’, чесь. *jmouti* ‘взяти’, *jmouti se* ‘взятись, прийнятись, почати’, *jat* ‘почати’, словаць. *jat, jme, jmu* ‘взяти, схопити’, *jat’ sa* ‘взятися’, в.-луж. *ječ* ‘взяти, схопити, захопити’, полаб. *jěť* (< **jьte*), поль. *jąć, imie* ‘схопити, взяти, піймати’, ‘почати’, давньор., церковносл. *ѣти, имѣ* ‘взяти’, ‘брати’, ‘схопити’, ‘доторкнутися, припасти’, ‘схватити, захопити, позбавити волі’, ‘привести’, ‘піймати, наловити’, ‘досягти, дійти’, ‘оволодіти’, ‘стати’, рос. діал. *ять* ‘стати’, ‘брати’, *ялся* ‘хотів’, *нять* ‘узяти’, ‘дошкулити, задіти за живе’, *нять* ‘захопити, оволодіти чим-небудь’, *яться* ‘братися, обіцятися’, укр. *яти, йму* ‘починати, братися’, *няти, йму* ‘брати’, *няти віри* ‘вірити’, діал. *яти* ‘взяти’, білор. *няць* ‘взяти, охопити’ [ЭССЯ VI 71].

У СУМі вже знаходимо лише дієслова *ятися, ялося* ‘годиться, належить’ (“дома їсти якось не ялося”) [СУМ XI 659] та *йняти, йму, ймеш*, мин. ч. *йняв, йняла, -ло*; недок.: *◇[Не] йняти віру [віри]; йнятися, йметься* мин. ч. *йнялося*, недок. *◇Віри не йметься; Робота рук не йметься* — ‘не працюється, не хочеться працювати комусь’ [СУМ IV 62].

У говірці с. Ізи (Хустського району Закарпатської обл.) ще побутують вирази *яв* (чи *яла, яло, яли*) + інф. дієслова: *яв казати* ‘почав казати’, *яла співати* ‘почала, стала співати’, *яло ссати* ‘почало, стало ссати’, *яли тирити* ‘стали, почали кричати’. Самого інфінітива *яти* уже у вжитку немає. Видно, з форми сер. роду минулого часу *яло* розвинувся прислівник із значенням ‘гарно, гоже, до лиця’. Наприклад: *Не яло ходіти з д’івками уддануї жбн’і; Не яло їсти рукамаи межи л’у°д’мі; Не яло пл’у°вати на зе°мн’у в церкви; Йуй у туй шір’інц’і д’уже яло; Йому° в тых тат’ох не яло; Їм туд’ды ходіти не яло*.

Поряд із цим у говорах побутують споріднені з вищенаведеними дієслова *иміти (йміти), имн’ати (ймн’ати)* ‘узяти, брати (руками або якимсь приладом — напр., мишоловкою, вершею тощо)’, ‘піймати, зловити, ловити (руками чи якимсь пристосуванням)’, *иміти, ім’ати* ‘тс.’, *йміти, йм’ати* ‘тс.’. Напр.: *имів р’ябу° рукамаи та зомком; имів йе°її за хвуст; она иміла гада у роскп; они иміли голуба* тощо.

Скорочення назв джерел

СУМ — Словник української мови : В 11 т. — Т. 1—11. — К.: Наук. думка, 1970—1980.

ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд. — Вып. 6 (*e—*golva) / под. ред. О. Н. Трубачева. — Москва : “Наука”, 1979.

⁹ Гудков В. П. Цит праця. — С. 44.

¹⁰ Там же.